

PRZEROŚL — PRÓBA REKONSTRUKCJI EWOLUCJI ZNACZENIA APELATYWU TOPOGRAFICZNEGO

Słowa tematyczne: toponimia polska, terminologia topograficzna, *perorslb, *Przerośl*

Podjęmowane od pewnego czasu próby systematycznej analizy wszystkich kategorii nazw geograficznych ziem polskich, zmierzające do wyodrębnienia możliwie pełnego inwentarza tutejszych „baz” toponimicznych (w większości wypadków będących niczym innym jak morfemami używanej w przeszłości na tym terenie leksyki toponimicznej), ukazują zaskakujące — w porównaniu z niektórymi terenami ościennymi — bogactwo i różnorodność podstaw apelatywnych słowiańskiej warstwy nazewniczej tego obszaru. Przymioty te wynikają zarówno ze znacznej liczby konkretnych „zrównań” terminów rekonstruowanych z toponimii z realnym materiałem apelatywnym innych języków słowiańskich, jak i z obecności dużej liczby takich przykładów (roboczo zwanych przeze mnie „rezerwą”), których — mimo oczywistej rodzimości, wynikającej czy to z produktywności, czy z przejrzystej struktury — nie udaje się bezpośrednio zestawić ze słowiańskimi terminami topograficznymi uchwyconymi apelatywnie. „Bazy” zaliczane do owej „rezerwy” mogą rekrutować się zarówno z grupy leksemów, które wyszły z użycia apelatywnego już w dobie prasłowiańskiej (i z tej racji nie zachowały się w żadnym z języków potomnych), jak i z niewątpliwie liczebniejszej grupy twórców późnych, których cała historia (powstanie — odłożenie się w nazewnictwie — zanik) rozgrywała się na gruncie i na terytorium już wyodrębnionej polszczyzny.

Brak możliwości odwołania się do „nici przewodniej” w postaci konkretnych, opatrzonych znaczeniami leksykalnymi nawiązań w innych językach rodzi określone trudności przy interpretacji takich przykładów. Trudność podstawową stanowi niepewność interpretacji semantycznej, której zwykle nie udaje się w sposób niebudzący wątpliwości oprzeć na strukturze etymologicznej. Również zresztą stwierdzenie ścisłych formalnie nawiązań apelatywnych w znaczeniach toponimicznych nie w każdym przypadku gwarantuje właściwą interpretację semantyki na terenie „niemacierzystym”. Zdarza się (choć niezbyt często), że

relacja nazw wobec realiów, zwłaszcza zaś zastanawiające powtarzanie się (czy nawet samo występowanie) tych samych nazw w funkcji określeń niestereotypowych, „charakterystycznych” elementów krajobrazu (lub terenowych wytworów człowieka) zmusza do uznania pełnej tożsamości leksemów za pozorną i dopatrywania się w nich powstałych niezależnie formacji homonimicznych.

Procedura taka, kombinująca przypuszczalne znaczenia etymologiczne z charakterystyką nazywanych realiów, jest od dawna implicytnie stosowana przy ustalaniu znaczeń apelatywów wydobytych z (kon)tekstów, które nie dostarczają bezpośredniej i ściślej zarazem informacji o semantyce. Wiele takich przykładów znaleźć można w hasłach słowników historycznych, opartych na przekazach pochodzących ze źródeł nieliterackich i pozbawionych niezależnych glosowań (kodeksy dyplomatyczne, inwentarze i lustracje dóbr, protokoły i inne zabytki prawne itd.). Stosunkowo rzadziej starano się opierać wnioski na analizie większych kolekcji współrzednego (zatem zapewne pokrewnego) materiału toponimicznego; przykładem może być niekoniecznie udana próba M. Kornaszewskiego uściślenia znaczenia staropolskiego apelatywu *nārt* (1968). W niniejszym przyczynku podejmuję próbę podobnej analizy nowego przykładu z tej ostatniej kategorii.

Pierwszą, niepełną i niekonsekwentną próbę rekonstrukcji (staro)polskiego apelatywu topograficznego *przerośl* znajdujemy w słowniku S. Rosponda (1984, s. 310, s.v. *Przerośl*). Opierając się na współczesnym znaczeniu czasownika *przerosnąć* ‘zbyt wysoko wyrosnąć’, autor zakładał znaczenie ‘większe zarośla’¹, dodając jednak (już bez dalszego uzasadnienia) „Można też tłumaczyć *przerośl* jako teren nadwodny”. Rekonstruowany z nazewnictwa apelatyw pojawia się także w drugim tomie słownika etymologicznego A. Bańkowskiego (ESJP, II, s. 898, s.v. *przerośl*). Autor — nie wychodząc poza rozważania etymologiczne — określił bardzo ogólnie znaczenie apelatywu jako ‘coś przerośniętego’ (ze znakiem zapytania) i powołał się na dwie nazwy miejscowe: *Przerośl*, zanikłą nazwę wsi pod Przeworskiem (według zapisu z 1455 r.)², oraz suwalską *Przerośl* (o niej zob. niżej).

Tymczasem już na początku lat dwudziestych XX w. S. Kozierowski opublikował fragment tzw. inskrypcji nakielskich z lat 1602–1604 (f. 595), brzmiący <od. *przerosli jez. Zalesia albo Piczyna ... szrodkiem lasu lucha rzecz.*> (Kozierowski, 1921, s. 475, s.v. *Luch*). Wystąpiło w nim niewątpliwie moim zdaniem użycie apelatywne terminu *przerośl(a)*, odnoszonego do jakiejś części jeziora. Tak też traktował je Kozierowski, chociaż w innej części dzieła zamie-

¹ Rekonstrukcję tę przejmuje NMPol, IX, s. 310, s.v. *Przerośl* (2).

² Odpowiedniego hasła brak u Makarskiego (1999) i w NMPol. Tak czy inaczej, opieranie się na średniowiecznych nazwach z ruskiego obszaru etnograficznego przy rekonstrukcji leksyki staropolskiej trzeba zawsze przyjmować z dużą dozą ostrożności.

ścił hasło *Włotowa Przerośl* (o (nie)poprawności rekonstrukcji takiego przyimiotnika zob. niżej), odnoszone do obiektu terenowego w dokładnie tej samej okolicy (Kozierowski, 1922, s. 484: <*a scopulis alias od kopczew d. Włotowa przeroszl penes lacum d. Pyczino*>, Inskrypcje za 1440 r.). Cytowany w tym haśle O. Goerke (1917, s. 118) umieszcza nadto hasło *Przerośl* [sic!] *pieczyńska*, tłumaczone jako *Petziner Durchwachsung*, i dalej: „mit Strauch bewachsene Wiese, erwähnt 1498 in der Urk.: Inter Zlothowo et Gorzna granicies” (chodziłoby zatem o łąkę położoną przy północnym brzegu zatoki). Należy zatem przyjąć, wbrew ogólnej dyrektywie, że w tym wypadku najpierw poświadczono piętnastowieczną nazwę własną, transonimizowaną na sąsiedni obiekt terenowy, a dwa wieki później w okolicy nadal używano jeszcze rzadkiego apelatywu, który już wcześniej stał się podstawą nazwy pobliskiego obiektu.

Okazuje się, że w toponimii polskiej znajdujemy dość sporo innych możliwych śladów omawianego wyrazu. Wiarygodne i dość precyzyjne ustalenie znaczenia tego apelatywu staje się możliwe dzięki analizie realiów związanych z noszącymi je obiektami. Dla mnie przełomowym momentem³ było natrafienie na nazwy toni jeziornych na Jeziorze Popielewskim koło Trzemeszna, brzmiące — w zapisach J. Chojnackiego z kwerendy przeprowadzonej w latach dwięćdziesiątych XX w. (2002, s. 166 i mapa na s. 165)⁴ — *Przerośla* (*Mała* i *Duża*). Jezioro to ma charakter rynnowy, rozciąga się z południowego zachodu na północny wschód na przestrzeni kilku kilometrów. Odpowiednie tonie ulokowane są w jego północnej części, co nasuwa przypuszczenie, że pierwotnie *Przerośl(a)* była nazwą własną północnej części (zatoki) jeziora.

Z sytuacją jednoznaczną mamy do czynienia na Mazurach. Według danych PRNG *Przerośl*, wcześniejsza nazwa osady notowanej po raz ostatni w wykazie z 1967 r. (zob. NMPol, IX, s. 309–310, s.v. *Przerośl* (1)⁵), jest obecnie nazwą uroczyska leśnego ulokowanego na południowym brzegu wschodniego ramienia Jeziora Nidzkiego. Jezioro to ma bardzo specyficzny kształt — od części central-

³ Wcześniej, znając tylko sytuację na Jeziorze Cichowskim (zob. niżej), sądziłem, że apelatyw mógł odnosić się do przesmyku jeziornego. Na Jeziorze Popielewskim jednak w miejscu lokalizacji obu toni wyraźnego przewężenia dopatrzeć się nie sposób.

⁴ Chojnacki objaśniał nazwę ogólnie w związku z imiesłowem *przerosły*, sugerując znaczenie ‘część jeziora o dnie zarośniętym roślinnością podwodną’. Chcąc opisać takie zjawisko środkami współczesnej polszczyzny ogólnej, użyć musimy jednak czasownika z przedrostkiem *za-* lub *po-*, nie *prze-*. W takim etymologizowaniu *ad hoc* uwidoczniły się też niebezpieczeństwa wynikające z niedostatecznego rozpoznania kontekstu nazewniczego w perspektywie ogólnopolskiej (autor nie cytuje ani jednej podobnej/pokrewnej nazwy polskiej).

⁵ Inne zapisy to: *Sobiborch* [1579]; *Przerosle* [1783]; *Przyroschlen* od *Malilasseck* [1785]; [1796–1802]; *Przyroszlen* [1839]; *Prsziroscheln* [ok. 1859]; *Przeroschel* — *Przerośl* [1879]; *Przerośl*, niem. *Przyroscheln* [1888]; *Przyroscheln* [1920]; *Przerośl* — *Walddorf* [1928]; *Przyroscheln* [1941]; *Przyroscheln* — *Przyrośl* [1946]; *Przerośl -i*, przym. *przeroski* [1948], gw. *přirośl*, *přirošeľn*.

nej w kierunku wschodnim i zachodnim odchodzą wąskie zatoki, wyginające się następnie w kierunku północnym.

Nazwę tej osady często uznaje się za powtarzającą nazwisko pierwszego osadnika (tak m.in. NMPol, tamże). Oto w 1562 r. książę Albrecht Hohenzollern nadał niejakiemu Wojtkowi (zapisano <Woytek Przyrosła>) dożywotni łan ziemi w pobliżu swego dworku myśliwskiego nad Jeziorem Nidzkim (Białuński, 2002, s. 66). Rok później pięć łanów ziemi książę nadał w miejscu określonym jako <Weiroch zu Przerosla> innemu osadnikowi; w miejscu tym powstała rozebrana w 1949 r. wieś Sowiróg. Położona była ona na przeciwnym, północnym brzegu zatoki jeziornej, w odległości około 2 km na północny wschód od późniejszej Przerosli. Nasuwa to myśl, że <Weiroch zu Przerosla> było nazwą półwyspu, niezależnie od tego, czy mielibyśmy tu zachowany tylko w derywacie apelatyw *wyróg⁶, czy może zniekształconą nazwę Sowi Róg⁷, a <zu Przerosla> mogło odnosić się wręcz do samego jeziora. W każdym razie bardzo mało jest prawdopodobne, by już w rok po osadzeniu się Wojtka nad jeziorem jego nazwisko zaczęło funkcjonować jako nazwa własna terenu, względem którego lokalizowano mające własne określenia obszary położone na przeciwnym brzegu zatoki. Wojtek zmarł niedługo potem (już w 1579 r. źródło wspomina w okolicy tylko książęcy dworek myśliwski, w późniejszych źródłach określany również jako <Przerosl>)⁸. Najprawdopodobniej doszło tu do jakiegoś nieporozumienia, w którym nazwa terenu (lub odpochozeniowe określenie Wojtka, np. *<von Przyrosla>) zostało mylnie zapisane w tekście w sposób skłaniający dzisiejszych czytelników do traktowania go jako nazwiska.

Mniej jednoznaczna jest sytuacja stwierdzona nad jeziorem Przerosł⁹ na Suwalszczyźnie (por. Biolik, 1993, s. 202 s.v.; NMPol, IX, s. 310, s.v.v. *Przerosł* (2) i *Przerosł Goldapska*), lecz i tu mamy do czynienia z jeziorem o względnie wydłużonym kształcie. Do gniazda należą tutaj dwa ojkonimy, jeden

⁶ Por. *wyróza* i *wyróz* ‘półwysep’ u P. Nitschego (1964, s. 205). Innym toponimicznym śladem apelatywu *wyróg jest *Wyróg*, -oga, nazwa łąk i pola we wsi Drężek w pow. Ostrołęka (UNMatr, CXXXIII, s. 58; brak jednak w UNMasz, CXXXIII, s. 55), oddalanej w linii prostej od Jeziora Nidzkiego o zaledwie ok. 25 km. W realiach tych okolic mielibyśmy może określenie cypla wchodzącego na bagną.

⁷ *Róg* jako nazwa półwyspu znany jest m.in. w sąsiedniej wsi Zamordeje (*Ostry Róg*, por. PRNG, komponent Orto).

Notabene zapis <*Sobiborch*> z 1579 r., zestawiony z zapisem z 1563 r., sugeruje, że *Sowiróg* będzie najprędzej haplogicznym przekształceniem wcześniejszego *Sowi Wyróg ~ *Sowiwyróg*.

⁸ Wahanie między miękką fleksją femininów na -a i fleksją na spółgłoskę należy do bardziej typowych w polskiej toponimii (zob. ostatnio Nobis, 2016, s. 299–302).

⁹ Dokumentacja nazwy jeziora: *Piroselell* [1564–1565]; *Preroszl* [1576]; *Preroszle* [1595]; Jez. *Pererosel* (?) [1839]; gw. *Przyrosł* [1947]. Widoczny jest tu (jak i w starszych zapisach nazw miejscowych tego gniazda) pewien udział elementu wschodniosłowiańskiego.

dotyczy obiektu położonego bezpośrednio nad jeziorem noszącym tę samą nazwę (dzisiejsza Przerośl Gołdapska). Drugie gniazdo rozłożone jest nad kilkoma jeziorami (Nowa Przerośl i nieistniejąca Mała Przerośl, a także położone około 5 km od Przerośli Gołdapskiej dawne miasteczko Przerośl). Przerośl Gołdapska ma udokumentowane duże wahania postaci nazwy¹⁰, natomiast potraktowane całościowo gniazdo drugiej Przerośli ma konsekwentne zapisy z *Prze*¹¹. Opierając się na najstarszym, substytucyjnym (zgermanizowanym) zapisie nazwy jeziora <*Piroselenn*>, W. Smoczyński (za: Biolik, tamże) sugerował możliwości rozwinięcia się nazwy z substratowej nazwy pruskiej na **Prei-rus-*. *De facto* nie jest to jednak najstarszy zapis gniazda, a nic nie zyskujemy od strony formalnej, skoro wszystkie zapisy mają *-o-* w części rdzennej. Rozpoczynająca się dopiero w XVI w. dokumentacja gniazda nie wspiera przypuszczenia o substratowym pochodzeniu, zwłaszcza że motywujący apelatyw polski przeżywał się (na innych wprawdzie obszarach) do początków XVII w.

Nazwę *Przyrośla*, *-i* nosi toń jeziorna we wsi Goryń (dziś Goreń) Duży w dawnym pow. Włocławek (UN, CXCI, s. 26), położonej nad wyraźnie wyodrębnioną, wydłużoną zatoką rynnowego Jeziora Goreńskiego. Według chojnickiego tomiku UN (CLXXVI, s. 22) nazwę *Przerośla*, *-i* nosi wyspa przy wsi Wdzydze Tucholskie, notowana też w PRNG (ortofotomapa na Geoportalu wskazuje raczej na okresowy półwysep, odcinający wydłużoną zatoczkę Wdzyd od strony wsi).

Nazwę terenową *Przerośle* (bez dalszej informacji gramatycznej) znajdujemy także w niedawno wydanym artykule J. Prugar (2014, s. 122), poświęconym nazewnictwu nadwarciańskiej gminy Uniejów. Według autorki ta pochodząca od czasownika *przerosnąć* nazwa jest określeniem pól we wsi Brzozówka. Autorka nie wykorzystała materiałów wydanego w 1973 r. tomiku pow. poddębickiego (UN, XLVII, s. 24), gdzie nazwę, lokalizowaną w tejże Brzozówce, podano jednak w formie *Przyrośle*, *-i*. Taką samą nazwę (również bez informacji gramatycznej) znajdujemy w niedawno wydanej książce E. Zajac (2016, s. 88), gdzie poda-

¹⁰ *Pzirosle* [1539]; *Prirozle* [1540]; *Preroßle*, *Prirosla*, *Prirosle* [1542]; *Prirosle*, *Phrisosle* [sic!], *Prerossle*, *Prirosla* [1554–1556]; *Przeroslia* [1571]; bei *Praeroszlehnen* oder *Preroszlehnen* [1612]; *Przeroslen* [1775]; *Präroschlehnen* [1785]; *Pröroschle* [1796–1802]; *Präroslehnen* [1818]; *Preroszlehnen*, *Przeroślanka*, do *Przeroślanki* [1859]; *Przeroszlenen* [1888]; *Przeroblehnen* [1890]; *Praroszlehnen* [1928]; *Praeroszlehnen* – *Przerośle* [1946]; *Przerośl Gołdapska*, *-i -kiej* [1948]; *Przeroślanka* [1951], [1970]; *Przerośl Gołdapska*, *-i -kiej* [1982].

¹¹ *Przerosle* [1509]; miasta *peresolskiego* [1562–6]; włókami *Przeroslskimi* [1569]; *Przerośl* [1576, kopia 1748]; *Przerośl* [1669]; *Przerośl Wielka* [1744]; *Przerośl* [1728]; miasta *Przerośli* [1762]; *Przerośl*, mko, *Mała Przerośl*, wś [1784]; *Przerośl* [1827]; *Przerośl*, *Przerośl Nowa* [1877]; *Mała Przerośl* [1885]; *Przerośl Nowa*, *Przerośl Mała* [1888]; *Przerośl Nowa* i *Przerośl Mała* [1902]; *Przerośl*, *Przerośl Mała*, *Przerośl Nowa* [1921], [1933]; *Przerośl-Osada*, *Przerośl-Kolonia*, *Przerośl Mała*, *Przerośl Nowa* [1967]; *Kolonia Przerośl*, *Nowa Przerośl*, *-ej -i*, *Przerośl*, *-i* [1982].

no ją jako nazwę pola we wsi Posoka, położonej w odległości kilku kilometrów od Brzozówki, już na przeciwległym brzegu Warty. Mimo rozdzielenia sporych rozmiarów rzeką wydaje się, że pierwotnie było to jedno gniazdo nazewnictwa, odnoszące się do obiektu po obu stronach Warty — zapewne nieużytkowanych łąk lub lasów w zalewowej dolinie rzeki (stąd niezależne ponowienia nazwy we wsiach na obu brzegach)¹². Z tej racji próba E. Zając, zestawiającej nazwę bezpośrednio z zaświadczoneym gwarowym apelatywem ‘pole, które zostało dodane do wcześniej obrabianego’ (SW, V, s. 357 s.v.), jest mało prawdopodobna. Refleks *przy-* zamiast *prze-*, zaświadczony dwoma niezależnymi zapisami, można potraktować jako lokalną kontynuację pochylonego *é* — choć część pozostałych współrzędnych nazw ma w przedrostku refleksy *e* jasnego¹³. Jako pierwotną nazwę starorzecza (tym razem wiślanego) można potraktować *Przyrośle, -a*, nazwę łąk we wsi Gliny Wielkie w pow. Mielec (UN, LXV, s. 34), choć w tym wypadku prawdopodobny jest też wywód od apelatywu *przyrośle*. Także noszące nazwę *Przyrośl, -i* pola we wsi Rudka w pow. Tarnów (UN, XV, s. 154) położone są wśród dawnych starorzeczy Dunajca, na których dnie do dziś pozostały niewielkie wysiękowe zbiorniki wodne. Starorzeczem jest wreszcie rzekomo nieistniejący już (tak jeszcze ESHP, s.v. *Przerośl* (1)), choć wciąż oznaczany na mapach, obiekt wodny w nadwiślańskiej wsi Skotniki (pow. Sandomierz), który wypada identyfikować z jeziorem, według Jana Długosza („Liber beneficiorum...”) noszącym nazwę [sic!] <*Przelosl*> (brzmienie słusznie czytane *Przerośl*, por. Rymut, 2001, s. 233, s.v. †*Przerośl* (?)). Jedynym znanym mi z południowej Polski śladem nazewniczym z *-e-* w przedrostku jest *Przerośle, -a*, gw. *Pšerośle, -a*, nazwa stawu (zapewne obiektu naturalnego, stawy rybne opatruje bowiem autorka osobnym skrótem) w południowo-zachodniej części wsi Antoniów w pow. tarnobrzeskim, w pobliżu ujścia Sanu do Wisły (Stadnik, 1987, s. 234 s.v.; nazwa nieujęta w ESHP). Wnosząc z map, byłoby to niewielkie, ciągnące się z południowego wschodu na północny zachód starorzecze między Antoniowem i Pniowem, ewentualnie położone ok. 500 m dalej na północ rozlewisko (o również wydłużonym kształcie) na strumieniu zasilającym pobliskie Jezioro Orzechowskie. Według współczesnych zdjęć satelitarnych oba te obiekty są już suche.

Z nietypową sytuacją mamy do czynienia na Jeziorze Cichowskim w południowej Wielkopolsce. W wydany w 1901 r. tomiku „Wielkopolskie nazwy polne” (WNP, s. 101) informator-autochton L. Szulczewski podał odnoszące się do

¹² Podobnym przykładem z tej samej okolicy jest dwoistość nazwy *Wydyżyma* (również pochodnej zapewne od nieuchwytnego apelatywu topograficznego), którą J. Prugar (2014, s. 123) podaje jako określenie pola w Brzozówce, natomiast E. Zając (2016, s. 107, z nieprzekonującym wywoodem od antroponimu *Wydyśsz) — jako nazwę pola w lewobrzeżnych już Sarbicach (gm. Przykona).

¹³ Kwestia refleksacji dawnego pochylonego *é* w materiale książki E. Zając wymaga szczegółowej dyskusji.

Cichowa nazwy *Przerośl* i *Węża*¹⁴ jako oboczne określenia „miejsca najwęższego w jeziorze, zarosłego trzcina”, które można pewnie identyfikować z cieśniną na Jeziorze Cichowskim, usytuowaną w pobliżu zabudowań Cichowa. Obie te nazwy — jako określenia niemożliwych już raczej do zlokalizowania toni na tymże jeziorze — potwierdzono w kwerendzie UN w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, ale w odmiennych nieco postaciach: *Przerość*, *-i*, gw. *Przerość*, *-i* (UNMasz, LXXXIV, s. 2), toń jeziorna we wsi Cichowo w pow. Kościan (UNMatr, LXXXIV, s. 6) oraz *Wyża*, *-y*, gw. *Wyża*, *-y* (UNMasz, tamże), toń jeziorna we wsi Cichowo w pow. Kościan (UNMatr, tamże). O ile postać *Wyża* tłumaczy się łatwo typowym dla tej okolicy (por. np. Dejna, 1981, mapa 65) odnoszeniem dawnej krótkiej nosówki w *y*, o tyle relacja *Przerośl* : *Przerość* wymaga bardziej szczegółowego objaśnienia. Obie postacie mogą być zestawione z konkretnymi leksemami z języków słowiańskich. W wypadku *Przerości* jest to południowosłowiańskie *prerast*, *-i* (f.), apelatywne określenie tzw. kamiennego mostu, w polskiej terminologii górskiej określanego raczej jako brama (jest to skała z umożliwiającym swobodne przejście na drugą stronę wyerodowanym dużym otworem, sięgającym aż do gruntu lub lustra wody). Odpowiednie apelatywy zachowały się w niektórych gwarach sztokawskich (por. Ľešević, 2011, s. 288; Torkar, 2012, s. 127, z dalszą literaturą), w toponimii zaś zapewne również na słoweńskim obszarze językowym (Torkar, 2012, s. 126–128). Przyjmując pierwotność brzmienia *Przerość*, musielibyśmy założyć innowacyjny charakter *Przerośli*, bądź to w rezultacie współwystępowania i konkurowania w miejscowej gwarze obu form (w niekoniecznie topograficznych znaczeniach), bądź podciągnięcia go pod przeżywający się tu jeszcze termin *przerośl(a)*. Skądinąd Jezioro Cichowskie również ma dużą zatokę o wydłużonym kształcie (część północno-zachodnia akwenu, leżąca pomiędzy Mościskami i Mórką), która już wcześniej mogła funkcjonować jako *Przerośl*. Za wtórnym pojawieniem się tej nazwy w funkcji cieśniny przemawiałoby także używanie w tej funkcji innej archaicznej nazwy (*Węża*). Przyjmując odwrotny kierunek zmiany, sugerowany przez stwierdzone następstwo chronologiczne wariantów, moglibyśmy także odwołać się do zauważonej przez A. Bańkowskiego (1980, s. 177) tendencji do zmiany *slk* > *stk* (znany przykład ojkonimu *Wisłka* > *Wistka* i in.) w hipotetycznym derywacie **Przerostka*. Napięcie wynikające ze współlistnienia postaci *Przerośl* i **Przerostka* mogło zaowocować powstaniem kompromisowej postaci *Przerość*.

¹⁴ Chodzi tu niewątpliwie o niezaświadczone apelatywne określenie ‘przewężenia, cieśniny’ **oža* < **oż-ja* : **ožь(kъ)* ‘wąski’, raczej wodnej niż lądowej. Znane mi odpowiedniki słowiańskie zaświadczone w znaczeniach abstrakcyjnych (np. słoweńskie *oža* ‘= ozkost, die Enge’, zob. Plet. I, s. 881 s.v.). Porównywalnym przykładem polskim, różniącym się tylko iloczasem nosówki, jest *Wąża*, *-y*, nazwa przepływu między jeziorami we wsi Wielki Głębozeczek w pow. brodnickim (UN, CLXXXIII, s. 14).

Innego rodzaju trudności następuje gniazdo (gniazda?) w okolicy zachodniowielkopolskiego Miłostowa. W SHGPn (III, s. 855–856) opracowano hasło „Przeradz, Przerost lub Przyrośl”, oparte na trzech przekazach piętnastowiecznych: zapisie <Przirosł> z 1404 r., formie <Pszerad> z 1408 r. (KDW, VII [nr 619]) i wreszcie postaci *Przerost*¹⁵ z 1425 r., zaznaczając, że pierwszy z tych wariantów zachował się w zapisanej w 1608 r. nazwie terenowej *Na Przyroślach* na terenie Miłostowa. W przekazie z 1404 r. mowa o procesie toczonym przez Wierzbietę z Rozbitka z Bietką z Tuczęp o same Tuczępy i „pro locacione ville Przirosł” (według autorów słownika sens sformułowania *pro locacione* jest tu niejasny, ich zdaniem mogło chodzić o „prawo do lokacji wsi w dobrach klasztornych”). W przekazie z 1408 r. Dobrogost [Koleński] z Prusimia drogą wymiany uzyskał od opactwa w Paradyżu m.in. wsie Gralewo i <Pszerad>. W 1425 r. ta sama osoba zaświadcza otrzymanie od paradyskiego opata połowy dochodów m.in. z Gralewa i wsi *Przerost* (KDW, V, s. 409 [nr 422]). W dotychczasowej dyskusji nie zwrócono jednak uwagi na odmienną wartość źródłową przekazów z lat 1408 i 1425. Dokument nr 422 znany jest tylko z dokonanego przez wydawców KDW polskiego streszczenia; ze skąpo przytoczonych oryginalnych form wynika, że został on może napisany po niemiecku (?), a formy nazw polskich są przynajmniej po części substytucyjne. Nie wyklucza to, że za zapisem <Przerost> ukrywa się brzmienie *Przerosć*, ale i bardziej niestereotypowe scenariusze wydają się możliwe. KDW, VII, nr 619 jest natomiast tekstem łacińskim onomastycznie w pełni „spolegliwym”, prezentującym współczesne sobie nazewnictwo polskie w postaciach niesubstytucyjnych. O ile powiązanie postaci <Przirosł> i <Przerost> w świetle przytoczonych poniżej i powyżej paralel nie nasuwa większych wątpliwości, o tyle dołączenie do nich zapisu <Pszerad> wydaje się niemożliwe¹⁶. Skłonny byłbym oddzielać te dwa przekazy od formy *Przyrośl*, dopatrując się tu osobnej miejscowości i osobnej nazwy *Przeradz*. Przemawiają za tym również argumenty historyczne: w 1404 r. dwoje szlachty spiera się o lokację wsi¹⁷, która cztery lata później miałyby pozostawać w gestii opactwa w Paradyżu (!). Argumenty historyczne wskazują na tożsamość osad z przekazów z lat 1408 i 1425; przekonanie o tożsamości z nimi obiektu z 1404 r. opiera się na lokalizacji w tej samej okolicy i podobieństwie nazw, lecz oba kon-

¹⁵ Ze sposobu wprowadzenia tej nazwy w streszczeniu dyplomu nie wynika, by musiała ona ściśle odpowiadać rzeczywistej postaci rękopiśmiennej (chodzi raczej o lekcję/standaryzację dokonaną przez wydawców KDW). Autorzy SHGPn zapewne również jej nie skolonizowali. Oryginał prawdopodobnie zachował się w bibliotece Raczyńskich w Poznaniu.

¹⁶ Również w odpowiednim hasle NMPol (IX, s. 308–309 s.v. *Przeradz (1a)*) Z. Zierhofferowa oddzieliła ten zapis, postać *Przerost* uznała natomiast za zniekształconą.

¹⁷ Być może zresztą wieś ta nigdy na dobre nie zafunkcjonowała, nazwa planowanej osady powtarzała zaś dawny mikrotoponim (nazwę miejsca), który przetrwał co najmniej do początków XVII w.

teksty historyczne nie wykazują żadnych związków ze sobą. Brak ścisłej lokalizacji uniemożliwia konfrontację z realiami; Miłostowo sąsiaduje z rzeką Kamionką, przepływającą na tym odcinku przez kilka niewielkich jezior, dostępne informacje nie pozwalają jednak rozstrzygnąć, czy istotnie obiekt znajdował się w tej, zachodniej części wsi. Notowanie samogłoski wysokiej w pierwszej sylabie obu pewnych przekazów nazwy nakazuje liczyć się z możliwością struktury etymologicznej *Priorslb, co pozostawiałoby tę nazwę poza obszarem naszego zainteresowania.

Tylko w jednym spośród znanych mi wypadków pojawiają się istotne trudności w przypisaniu współrzednego toponimu jakiemś obiektowi wodnemu o wydłużonym kształcie. W tarnobrzesckim tomiku UN (LXXIII, s. 39) *Przyrośle*, -a zostało podane jako nazwa lasu we wsi Jadachy. Na mapach Geoportalu (warstwa Orto) nazwę tę umieszczono w samym centrum niewielkiego kompleksu leśnego, w dość znacznej odległości od — bardzo zresztą w tym miejscu zmienionej — doliny Wisły. Być może mamy tu do czynienia z nazwą od początku leśną — homonimem, nawiązującym wprost do semantyki rosyjskiego gwarowego terminu *prórosł'* 'mały laszek świerkowy lub brzozowy, zarastający zapuszczone miejsca' (SRNG, XXXII, s. 220 s.v.: gwary okolic Wiatki (późniejszego Kirowa), prawdopodobnie ze słownika Wasniecowa z 1907 r.)¹⁸. Związek ze wspomnianym apelatywem *przyrośle* wydaje się, wbrew pozorom, mniej prawdopodobny (choć, rzecz jasna, nie można go zupełnie wykluczyć).

Wypada zatem sądzić, że apelatyw hydrograficzny *przerośl* ~ *przerośla* w północnej, pojeziernej części ziem polskich odnosił się do wydłużonej, wąskiej zatoki jeziornej lub jednego z krańców jeziora o typie rynnowym. W Polsce południowej i środkowej, gdzie brak naturalnych jezior rynnowych pochodzenia lodowcowego, termin funkcjonował jako określenie starorzeczy większych rzek o wydłużonym kształcie. Wracając do realiów wokół Jeziora Zaleskiego koło Złotowa, możemy przypuszczać, że apelatyw w przekazie odnosił się do zachodniej, wyciągniętej części jeziora, „sucha” nazwa terenowa odnosiła się natomiast do łąk na południe od zatoki, gdzie usypano kopce graniczne między Piczynem i Zalesiem. Przymiotnik zapisany <*Włothowa*> należy zapewne czytać *Włotowā* i wiązać z tym, że do tej części przepływowego jeziora uchodzi największy z jego dopływów.

Z punktu widzenia etymologii byłyby to metonimie wychodząca ze znaczenia 'coś (nadmiernie) przerośniętego na długość'. Brzmienie *perorslb najprościej wyjaśnić jako substancywizację participium *perorslb, -a, -o 'przerośnięty, nadmiernie wyrośnięty na długość', regularnie utworzoną od czasownika *perorsti, *perorstō* (grupa *stl uprościła się zapewne już w prasłowiańskim, por. zanik -t- w słowiańskiej postaci nazwy Wisły). Mało prawdopodobne i wręcz zbędne jest

¹⁸ Znane są też warianty tego wyrazu o brzmieniach *prórost'* (f.) i *prórós'* (f.), z tego samego obszaru i zapewne również źródła (SRNG, tamże, s.v.v.).

dopatrywanie się tu derywatu z nieproduktywnym formantem *-slb (tak Torkar, 2012, s. 128: *perorst-slb). Derywat miał zapewne¹⁹ akcent ruchomy (ruchomość lateralna według wzoru *c* lub któregoś z jego możliwych podwzorów), zatem pierwsza sylaba uległa regularnemu skróceniu w całym paradygmacie; krótkość zachowana została w formach bez pochylenia *e*. W niektórych gniazdach formy na *Prze-* i *Przy-* konkurowały ze sobą, w późnych przekazach z Polski południowej mamy zaświadczone głównie formy z *Przy-*. Wydaje się, że w nazewnictwie prefiks *Prze-* był szczególnie podatny na mieszanie z *Przy-* i było to przynajmniej częściowo niezależne od dawnej długości samogłoski; kilkadziesiąt hasel „Nazw miejscowych Polski” zaświadczyających taką zmianę zestawilem w innym miejscu (Babik, 2017, s. 94–95, przypis 35). Niewykluczone jednak, że w wariantie południowopolskim długość (skąd późniejsze pochylenie) została wprowadzona wtórnie (por. małopolskie mikrotoponimy *Przypaść* wobec średniopolskiego *przepaść* z jasnym *e*).

Wypada dodać, że kontynuanty praformy *perorslb, -i występują też w hydronimii i toponimii innych krajów słowiańskich. Najbardziej chyba znanym przykładem jest poleska *Pererisl'*, -ósl*i*, nazwa rzeczna w dorzeczu Stwigi, co ciekawe — również z udokumentowanymi wariantami *Pererost'* i *Pererist'* (zob. SGU, s. 416 s.v.)²⁰. Na Ukrainie powtarza się ona co najmniej raz (ojkonim *Pererisl'* w obwodzie iwanofrankowskim, por. Torkar, 2012, s. 127, z dalszą literaturą), ojkonim *Pererosle*, formalnie przymiotnik, traktować należy natomiast odrębnie. Niezupełnie pewny jest bezpośredni semantycznie charakter nawiązań słoweńskich (Torkar, 2012, s. 125–128), gdyż przynajmniej jedno z nich nazywa właśnie wspomnianą bramę skalną. Takie znaczenie dokładnego formalnie odpowiednika północnosłowiańskiego wydaje się całkowicie nieprawdopodobne.

LITERATURA

- Babik, Z. (2017). Is the Prosody of Slavic *pergyñi Really Not Reconstructible? W: M. Németh, B. Podolak, M. Urban (eds.), *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of His 60th Birthday*. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 81–105.
- Bańkowski, A. (1980). Epenteza w toponimii polskiej. *Poradnik Językowy*, zesz. 4, s. 173–184.

¹⁹ Z takim przypuszczeniem nie zgadzają się jednak akcentuacje nazw ukraińskich: ojkonim wskazywałby na stary akut na przedrostku, a hydronim ma nieruchomy akcent na sylabie wewnętrznej.

²⁰ Nazwę tę umieszczano w kontekście mazurskiej *Przerosiłi* jako jednej z „nazw pochodzenia słowiańskiego, przeniesionych na teren bałtycki” (Przybytek, 1986, s. 87). Nie ma jednak przesłanek historycznych uzasadniających taki kierunek przeniesienia „gotowej” nazwy. W obu wypadkach należy zakładać niezależne powstanie od paralelnie dziedziczonych apelatywów.

- Białyński, G. (2002). *Kolonizacja Wielkiej Puszczy (do 1568 roku) — starostwa piskie, etckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (węgorzewskie)*. Olsztyn: OBN.
- Biolik, M. (1993). *Die Namen der stehenden Gewässer im Zuflußgebiet des Pregel und im Einzugsbereich der Zuflüsse zur Ostsee zwischen Pregel und Memel/Nazwy wód stojących dorzecza Pregola i dopływów Bałtyku między Pregolą i Niemnem*. HE 8. Stuttgart: F. Steiner Verlag.
- Chojnacki, J. (2002). *Nazwy terenowe na pograniczu wielkopolsko-kujawskim*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM.
- Dejna, K. (1981). *Atlas polskich innowacji dialektalnych*. Warszawa—Łódź: PWN.
- ESHPI — Elektroniczny słownik hydronimów Polski, <http://eshp.ijp.pan.pl/>.
- ESJP — A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*. I–II: A–P. Warszawa: PWN, 2000.
- Goerke, O. (1917). *Flur- und Ortsnamen im Kreise Flatow*. Zeitschrift der Westpreußischen Geschichtsvereins, 57, s. 67–139.
- KDW V — *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Wyd. staraniem Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego. T. V: zawierający dokumenta z lat 1400–1444. Poznań: nakładem fundacji Roberta Brekrajca, 1908.
- KDW VII — *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Tom VII: zawiera dokumenty nr 401–773 z lat 1401–1415. Poznań–Warszawa: PWN, 1985.
- Kornaszeński, M. (1968). *Nart, narty w polskich nazwach miejscowych i terenowych*. Slavia Occidentalis, 27, s. 101–110.
- Kozierowski, S. (1921). *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*. I: A–Ł. Poznań: Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk.
- Kozierowski, S. (1922). *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*. II: M–Z. Poznań: Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk.
- Ľešević, M. A. (2011). *Naučna i narodna karstna terminologija Crne Gore*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Makarski, W. (1999). *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*. Lublin: Tow. Naukowe KUL.
- Nitsche, P. (1964). *Die geographische Terminologie des Polnischen*. Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- NMPol — *Nazwy miejscowe Polski*. Historia. Pochodzenie. Zmiany. T. I–. Red. K. Rymut i in. Kraków: IJP PAN–Pandit, 1996–.
- Nobis, I. (2016). *Rozwój fleksji nazw miejscowych w języku polskim*. Kraków: IJP PAN.
- Plet. — M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*. Prvi del: A–O. Ljubljana: Knezoškofjstvo, 1894.
- PRNG — *Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych* [pliki w formacie .xlsx], <http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>.
- Prugar, J. (2014). *Mikrotoponimia i ojkonimia gminy Uniejów*. Rocznik Uniejowski, 3, s. 111–134.
- Przybytek, R. (1986). *Nazwy miejscowe a nazwy wodne na obszarze Warmii i Mazur*. Cz. I. *Onomastica*, XXX, s. 69–108.
- Rospond, S. (1984). *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*. Wrocław [itd.]: Ossolineum.
- Rymut, K. (1987). *Nazwy miast Polski*. Wyd. 2. Wrocław [itd.]: Ossolineum.
- Rymut, K. (2001). *Gewässernamen im linken Zuflußgebiet der Weichsel zwischen Przemsa und Pilica/Nazwy lewobrzeżnych dopływów Wisły od Przemszy do Pilicy*. HE 16. Stuttgart: F. Steiner Verlag.
- SHGPh — *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*. T. I–. Wrocław [itd.]: Ossolineum, 1982–.

- SGU — Słownik gidronimiv Ukraïni. Kiïv: Naukova dumka, 1979.
- SRNG — Slovar' russkikh narodnyh govorov. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka, 1964–.
- Stadnik, J. (1987). Nazwy wodne byłego powiatu tarnobrzesckiego. Rozprawy Komisji Językowej WTN, XV, s. 221–250.
- SW — Słownik języka polskiego. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki. T. I–VIII. Warszawa: nakładem prenumeratorów, 1900–1927.
- Torkar, S. (2012). *Predoslie* in *Prelosno* — 45 let pozneje. Jezikoslovni zapiski, 18 (2), s. 125–130.
- UN — Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych. 1–. Warszawa: Urząd Rady Ministrów, 1963–.
- UNMasz — tzw. maszynopisy profesorskie UN, stanowiące etap przejściowy systematyzowania zebranego w terenie materiału w celu ostatecznego opracowania i wydania tomików UN. Maszynopisy przechowywane (i obecnie digitalizowane) w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- UNMatr — przygotowane do powielenia matryce niewydanych tomików UN. Przechowywane (i obecnie digitalizowane) w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- WNP — Wielkopolskie nazwy polne. Poznań: nakładem redakcji „Dziennika Poznańskiego”, 1901.
- Zajac, E. (2016). Toponimia powiatu tureckiego. Słownik nazw. Łódź: Wyd. UŁ.

SUMMARY

PRZEROŚL — AN ATTEMPT AT RECONSTRUCTING THE EVOLUTION OF THE SEMANTICS OF A TOPOGRAPHICAL TERM

The paper discusses a set of likely related Polish geographical names: *Przerośl(e)* ~ *Przyrośl(e)*. It is assumed that a topographic appellative, based evidently on the participle **perorslb* ‘overgrown’ underlies most of them, but the existing reconstructions of the semantics of the latter cannot be regarded as satisfactory. It is shown that *przerośl(a)*, referring to an unspecified part of a lake near contemporary Złotów, is attested directly as an appellative in a North Polish source from the beginning of the 17th century, although unfortunately in a context which does not reveal its precise meaning. As a considerable percentage of these names refer to lakes or parts thereof, a new hypothesis is put forward, according to which the basic North Slavic meaning of the term was ‘lake bay of prolonged shape’ (Northern Poland) and ‘oxbow lake’ (Southern Poland). In South Slavic, on the contrary, reflexes of the same etymological structure **perorslb* have developed the specific meaning ‘specifically shaped rock, called natural bridge’.

Key words: Polish toponyms, topographical terminology, **perorslb*, *Przerośl*